

Erken dönem Türkçe tıp yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) *Teshîl* adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine bir ön çalışma

Ahmet Acıduman¹, Önder İlgili²

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, ¹Tıp Tarihi ve Etik Doçenti, ²Tıp Tarihi ve Etik Doktoru

SUMMARY: Acıduman A, İlgili Ö. (Department of History of Medicine and Medical Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). A preliminary study of sections related to pediatrics in Hacı Paşa's (Celalüddin Hızır) *Teshîl* of early Turkish medical works. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2011; 54: 231-243.

This article presents an evaluation, in terms of pediatrics, of *Teshil*, (Making Easy to Manage or Accomplish), which is a writing of Celalüddin Hızır, a physician known as "Hacı Paşa" in Anatolia in the 14th-15th century. Photographs of the manuscript of *Teshil*, registered in Nuruosmaniye Library Collection No: 3575 were studied, which were acquired through the Ankara University, Faculty of Medicine, History of Medicine and Ethics Department Library by Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk. The manuscript was transliterated firstly into contemporary Turkish. A section concerning childhood ["yükü avrat ve lohusa tedbiri" (pregnancy and maternity care)] contained in the first chapter of the manuscript and sections including expressions about children ["umm al-sibyan" (epilepsy) and "hasbe ve cüderi" (measles and variola)] contained in the third chapter of the manuscript were translated into contemporary Turkish and presented. A comparative evaluation of two similar writings of Hacı Paşa, *Teshil*, and *Muntehab-i şifa*, is given in this article to determine the place and significance of *Teshil* among the works of Hacı Paşa. It was ascertained that *Teshil* is an easily understandable and simple work written to be used in the absence of competent physicians, as expressed by Hacı Paşa as the aim of this writing in the beginning of the manuscript.

Key words: history of medicine, *Teshil*, Celalüddin Hızır, Hacı Paşa, pediatrics, Ottoman medicine.

ÖZET: Bu yazıda, XIV.-XV. yüzyılda Anadolu'da yaşamış olan hekimlerden "Hacı Paşa" olarak tanınan Celalüddin Hızır ve onun kaleme aldığı *Teshîl* adlı eserin çocuk sağlığı ve hastalıkları açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Hacı Paşa'nın adı geçen eserinin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesine Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan Nuruosmaniye Kütüphanesi Koleksiyonu No: 3575'de bulunan nüshasının fotoğraf baskıları incelenmiştir. Eserin günümüz abecesine çeviri yazısı yapılmıştır. Çocukluğu ilgilendirmesi nedeniyle eserin birinci bölümünde yer alan "yükü avrat ve lohusa tedbiri" başlıklı bölüm ve eserin üçüncü bölümünde yer alan hastalıklardan içerisinde çocuklara vurgu yapılan "ümmü's-sıbyân", "hasbe ve cüderi" isimli bölümler günümüz Türkçesi ile sunulmuştur. *Teshîl* ve *Müntahâb-ı Şifâ* adlı eserlerin karşılaştırması yapılarak *Teshîl*'in Hacı Paşa'nın eserleri arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. *Teshîl* adlı eserin, Hacı Paşa'nın da belirttiği şekilde "işinin ehli hekim bulunmadığında kullanılmak üzere" amacına uygun olarak herkesin anlayabileceği biçimde Türkçe olarak yazılmış, yalın bir eser olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: tıp tarihi, *Teshil*, Celalüddin Hızır, Hacı Paşa, çocuk sağlığı ve hastalıkları, Osmanlı tıbbi.

Aslen Konyalı olmakla birlikte uzun bir süre Aydınlı olarak anılan ve Hacı Paşa olarak tanınan Celalüddin Hızır ilk ve medrese

öğrenimini Konya'da yapmıştır.¹⁻³ Doğum tarihinin 1339'dan (740 H.) sonra olduğu tahmin edilen⁴ Hacı Paşa'nın ölüm tarihi olarak

da 1417 (820 H.),^{1,5} 1420,⁶ 1424 (825 H.)³ gibi farklı tarihler verilmektedir. Öğrenim görmek üzere Mısır'a gittiği tarih bilinmemektedir. Kahire'de Ekmeleddin el-Bâbertî ve "Mantıkî" şöhretiyle bilinen Mübârekşah Malakî gibi önemli kişilerden dinî ve aklî ilimler okumuştur. Molla Fenârî, şair Ahmedî, Bedreddin Simavi, Müeyyed bin Abdülmü'min ve Seyyid Şerîf Cürçânî Hacı Paşa'nın ders arkadaşları arasında sayılmaktadır.^{1,3-5} Kahire'de bulunduğu sırada ağır bir hastalık geçirmesi üzerine tıpla da ilgilenen Hacı Paşa,⁵ hem tıp kitapları okuyarak hem de Cemâleddin İbnü's-Şevbekî gibi hekimlerin bilgi ve deneyimlerinden yararlanarak kendisini yetiştirmiş⁴ ve Kahire'deki Kalavun Bimaristanı'nda hekimlik yapmış,³ bazı kaynaklara göre bu hastanenin baştabipliğinde de bulunmuştur.^{5,7} Aydınoglu İâ Bey'in daveti ile yeniden Anadolu'ya dönen Hacı Paşa Ayaslug'da kadılık, Ayaslug ve Birgi medreselerinde müderrislik yapmış, Aydınogulları sarayında da hekimlik görevinde bulunmuştur.^{4,7} İâ Bey'in ölümünden sonra Aydınogulları Beyliğinde çıkan karışıklık üzerine Konya'ya gitmiş,⁴ ölümünden önce Birgi'ye dönmüş ve burada vefat etmiştir.^{4,7} Anadolu'nun İbn Sînâ'sı sayılan Hacı Paşa'nın mezarı halen Birgi'de Hıdırlık mevkiinde bulunmaktadır³. Hacı Paşa'nın eserleri şerî ve tıbbî olarak genellikle iki kısımda incelenmektedir.^{3,5} Hacı Paşa'nın tıbaa ait eserleri Arapça ve Türkçe olarak kaleme alınmıştır.

et-Te'âlim fi 'ilmi't-tıb: 1370 (771 H.) tarihinde Kahire'de tamamlanmıştır. Dört bölümdür.^{4,7} Adıvar⁵ dikkatli bir inceleme ile kitabın bölümleri ve içindekiler bakımından *Şifâ*'ya çok benzediğini söylemektedir. Kitabın sonuna "vasiyye" adıyla, hekimlerin giyimi, hastaya karşı davranışları ve sanatın uygulanması sırasında uyulması gereken bazı ahlaki konulardan bahsedilen bir bölüm koymuştur. Arapça olup, kitabın yazar tarafından kaleme alınmış nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan Koleksiyonu, No: 258'de bulunmaktadır.⁴

el-Ferîde fi zikri'l-agziyeti'l-müfîde: Tıbaa dair pratik bir el kitabıdır. Üç bölümdür ve yukarıda adı geçen kitabın özeti izlenimi vermektedir.⁷ Kitabın bölümleri "külliyyât-ı ilm-i tıbb", "havâssü'l-agdiye ve'l-edviye", "esbâbü'l-emrâz ve'l-muâlecât" başlıklarını taşımaktadır.² Bu eser de 1370 (771 H.) tarihinde yazılmıştır.^{5,7} Eserin bilinen tek örneği, yazar eliyle yazılmış nüshası

olup, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan Koleksiyonu, No: 258/2'de bulunmaktadır.⁴

Şifâ'ü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm: Aydın beyi Aydınoglu İâ Bey adına Ayaslug'da (Selçuk) Arapça olarak 1380 (782 H.) yazılmıştır.² Galen ve İbn Sînâ tıbbını izleyen Hacı Paşa, kendi gözlemlerine de kitapta yer vermiştir. Eserin en belirgin özelliği bilgilerin açık ve kesin ifadelerle verilmesi ve gereksiz açıklamalardan kaçınılmış olmasıdır.⁵ *Kânûnu Hacı Paşa* ya da *Şifâyı Hacı Paşa* isimleriyle de bilinen kitap dört makaleden oluşmaktadır.³ Birinci makalede genel, teorik ve pratik bilgiler, ikinci makalede yiyecek ve içecekler, bileşik ve basit ilaçlar, üçüncü makalede baştan ayağa kadar organların hastalıkları, dördüncü makalede ise bütün vücudu ilgilendiren hastalıklar ele alınmıştır.⁵ Kitabın yazar eliyle yazılmış nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesindedir.⁴

Kitâbü's-saâde ve'l-ikbâl müretteb âlâ erbaa akvâl: Kümmü'l-Celâlî ve Künnâşetü'l-celâl olarak da bilinmektedir.⁷ *Şifâ'ü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm* adlı eserden özetlenmiştir. Yene sokulan kitap anlamındadır. Dört bölümden oluşmaktadır.³ Bu kitabın önemi *Müntahâb-ı Şifâ*'nın bu kitabın Türkçeye çevrilmesi ile oluşturulmuş olmasıdır.^{3,5}

Müntahâb-ı Şifâ: Aydınoglu İâ Bey adına Türkçe olarak yazılmıştır. *Şifâ'ü'l-eskâm*'dan özetlenmiştir.^{2,3} Üç bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü tıbbın teorik ve pratik kısımlarından, ikinci bölümü gıdaların, şerbetlerin ve devaların çeşitleri ve bileşimlerinden, üçüncü bölümü ise hastalıkların sebep ve alametlerinden ve tedavilerinden bahsetmektedir.³

Teshîl: Yazının konusunu oluşturmaktadır.

Aşağıda sıralanan üç eser ise Hacı Paşa'dan bahsedilen eserlerde bulunmayan fakat kendisine isnat edilen tıbbî eserlerdir:³

el-Usûlü'l-hamse: 1386 (788 H.) tarihinde kopyalanmış bir nüshası Manisa kütüphanesinde bulunan risalede hıfzıssıhha, mizacın düzeltilmesi ve oluşan hastalıkların ilaçla düzeltilmesi konuları bulunmaktadır.³

İhtilâcnâme: 1408 (810 H.) tarihinde kopya edilmiş bir *Teshîl nüshasının* sonunda bulunmaktadır. Çeşitli uzuvların seyirmelerinden çıkan anlamları yazmaktadır.³

Risâle-i bevâsır: Basurların tedbiri ve tedavisi, basurlara yararlı gıdalar, bu hastalıkta kullanılan şerbetler, münferit ilaçlar vb. yazılıdır.³

Teshîl

Yazımızın da konusunu oluşturan bu eser için Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesine Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzlu tarafından kazandırılan ve *Teshîl*'in Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3575'de bulunan nüshasının fotoğraf baskıları⁸ incelenmiştir. Eser harekeli nesih ile Türkçe yazılmış olup, kitabın her sayfasında, bazı bölümlerde dokuz ve bazı bölümlerde ise 11 satır bulunmaktadır. Eser 189 varaktan oluşmaktadır. İncelememiz sırasında eserin günümüz abecesiyle çevri yazısı yapılmıştır.

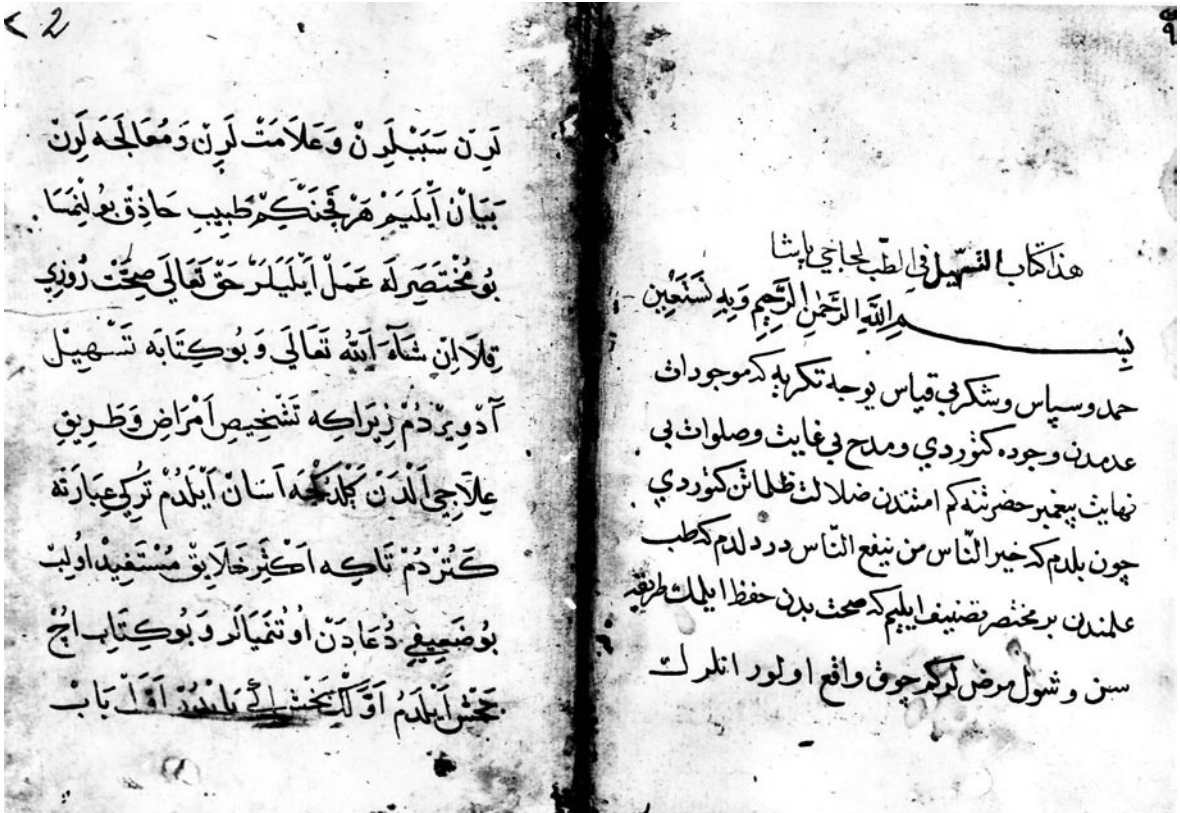
Teshîl'in bilinen en eski nüshalarından birisi 1408 tarihinde kopyalanmıştır.^{3,4} Ünver³ eserin de bu tarihte yazıldığı düşüncesindedir. *Teshîl*, 1467 tarihinde Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun öğrencisi Muhyiddin Mehî tarafından *Müfid* adıyla manzum hale getirilmiştir. *Müfid*, *Nazm-ı*

Teshîl adıyla da tanınmaktadır.^{3,4}

Hacı Paşa eserin başlangıcında hamdele ve salveleden sonra kitabı yazma sebebini ve esere neden *Teshîl* adını verdiğini şu sözlerle açıklamaktadır (Şekil1):

“Bismillahirrahmanirrahîm,

*Hamd ü sipâs ve şükr-i bî-kıyâs yüce Tanrıya ki bu mevcûdâtı ‘ademden vücûda getirdi; ve medh-i bî-gâyet ve salavât-ı bî-nihâyet Peygamber hazretine kim ümmetinden zalâlet-i zulmâtın götürdi. Çün bildüm ki “hayru’n-nâs men yenfa’u’n-nâs”dur [İnsanların hayırlısı, halka faydası dokunandır]; diledüm ki tıbb ‘ilminden bir muhtasar tasnîf eyleyem ki sıhhat-i beden hıfz eylemek tarîkasın ve şol marazlar kim çok vâki’ olur anların adın, sebeblerin ve ‘alâmetlerin ve mu‘âlecelerin beyân eyleyem. Her kaçankim tabîb-i hâzık bulunmaya, bu muhtasarıla ‘amel eyleyeler; Hakk Te‘âlâ sıhhat rûzî kıla inşâ’ Allahu Te‘âlâ; ve bu kitâba Teshîl ad virdüm zîrâ ki teşhîs-i emrâzı ve tarîk-i ‘ilâcî elden geldükce âsân eyledüm, Türkî ‘ibârete getürdüm tâ ki ekser-i halâyık müstefid olub, bu zaîfi du‘âdan unutmayalar”.*⁸

Şekil 1. *Teshîl*'in başlangıç sayfaları [varak no: 1b ve 2a] (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan Nuruosmaniye Kütüphanesi No: 3575 nüshasının fotoğraf baskısından).

Kitap üç bölümden oluşmaktadır:

*“Ve bu kitâbı üç bahş eyledüm. Evvelki bahş iki bâbdur: evvel bâb tıbbun ‘ilmîsin bildürür; ikinci bâb ‘amelîsin bildürür. İkinci bahş gıdâları ve şerbetleri ve edviyeleri bildürür. Üçüncü bahş marazların sebeblerin ve ‘alâmetlerin ve mu’âlecelerin bildürür”.*⁸

Birinci bölümün birinci kısmı tıbbın teorisini anlatmaktadır. Hacı Paşa döneminin dört hılt (humor) teorisi olarak da adlandırılan tıp paradigmasını bu bölümde şöyle özetlemektedir: Gıda yendikten sonra midede sindirilmekte, kaynamış arpa suyu gibi yoğun olmakta, buna “keylus” adı verilmektedir. “Keylus” mideden karaciğere gitmekte ve orada yeniden sindirilmekte, buna da “keymus” denmektedir. Dört hılt yani kan, safra, balgam ve sevda da keymustan oluşmaktadır. Ondandır damarlara giderek orada yeniden sindirilmekte ve organlara dökülmektedirler.⁸

Bu bölümde devamla kan, safra, balgam ve sevdanın özellikleri açıklanmakta, bu hıltların nelerden oluştuğu ve yine bu hıltların çokluğunda ortaya çıkacak belirtiler de bu bölümde bildirilmektedir. Mevsimleri de aynı bölümde ele alan Hacı Paşa, mevsimlerin hıltlarla olan ilgisi ve bu mevsimlerde sık görülen hastalıkları sıralamaktadır (Tablo I).⁸

Nabız muayenesi ve nabzın bilinmesi bu tıbbi anlayışta önemli bir yer tutmaktadır. Hacı Paşa'nın ilgili bölümde bildirdiğine göre nabız bakılacak kişinin öfkelenmiş ya da çok sevinmiş; toklukta ağırlaşmış ya da hareket etmiş olmaması gerekmektedir. Bu şartlar sağlandıktan sonra nabız değerlendirilmelidir. Bundan sonra nabzın çeşitli durumlarının neleri gösterdiği açıklanmıştır.⁸

Kârûrenin (sidik kabının) bilinmesi kuralları ise bir başka alt başlıkta ele alınmaktadır. Kârûre tan vaktinde bir şey yemeden ve içmeden önce, tam olarak işedikten sonra değerlendirilmelidir. Bir gün önceden kârûrenin rengini değiştirecek, safran ve sebzeler gibi şeylerden yememek gereklidir. Safran idrar rengini sarılaştırırken, sebzeler yeşil yapar. Yine çok susuz ya da çok aç ya da çok uykusuz kalmamış ya da çok öfkelenmemiş olmak gerekir. Kârûreye üç saat sonra bakılmalı ve önce hareket ettirilmeli sonra değerlendirilmelidir. Kârûrenin rengi, kokusu ve kıvamı ile nelere işaret ettiği bu bölümde verilen bilgiler arasındadır.⁸

Tıbbın pratiği konusunda ele alınan alt başlıklarda hava tedbiri, gıdalar tedbiri, sular tedbiri, hareket etmek tedbiri, uyumak tedbiri, istifrağ tedbiri, hamam tedbiri, cinsel ilişki tedbiri, mevsimlerle ilgili tedbirler, nekahet döneminde olanların tedbiri, gebe ve loğusa tedbiri, tedaviler tedbiri, kusmak tedbiri, kan almak tedbiri, buhran bilmek, iyi ve yavuz olan belirtileri bilmek başlıkları altında, yukarıda sayılan durumların özellikleri ve bu durumlarda neler yapılması gerektiği dört humor teorisine uygun olarak ele alınmış ve anlatılmıştır.⁸

Çocuk sağlığı ve hastalıklarını ilgilendirmesi nedeniyle “yükü avrat ve lohusa tedbiri” başlığı altında ele alınan bölüm günümüz Türkçesine aktarılmıştır (Şekil 2):

“Gebe ve lohusa tedbiri

Kadının hayız görmez olduğu, midesinin bulandığı ve ağrıdığı, iştahı az olduğunda içinde öd ağacı, misk ve küçük hindistan cevizi olan elma şarabı, ayva şarabı ve öd ağacı şarabı vermeleri gerekir. Sakız çiğnetsinler. Hoş kokulu nesnelere koklatsınlar. Gıdalardan arı ekmek, piliçler, oğlak ya da erkek şişek etini nar suyuyla ya da koruk suyuyla ve nane ve tarhunla birlikte yedirsinler. Meyvelerden elma, ayva, nar, armut yedirsinler. Gece yatma zamanı gülbeşeker ve turunç kabuğu macunu yedirsinler. Çok gıda yedirmesinler ve gıdayı mide ağır olmasın diye, gündüz üç defa az az versinler. Acı nesnelere ve keskin nesnelere sakınsınlar. Çemen otu, bürülce, nohut, kereviz, sedef otu, rezene otu ve siyesem gibi gaz yapıcı ve hayız kanını sürücü nesnelere yedirmesinler. Çok tatlı nesnelere sakınsınlar, ama iştahını açtığı için uygun olan kuru üzüm versinler. Kan almaktan ve müşhil içmekten sakınsınlar, çünkü bebeğin düşmesinden korku vardır ve de sulu meyvelerden, çorbalarından ve hamamlardan sakınsınlar. Tiryâk-ı fârûk, Mesrûdîtûs macunu, misk ve müferricât-ı yakut gibi kalbi güçlendiren nesnelere yedirsinler. Ama Şeyhü'r-reis hamile kadınların iki zamanda kan aldırması gerektiğini söyler. İlki beş ay tamamlanınca ve ikincisi dokuz ay tamamlanınca. Bu zamanda kan alırlarsa gebeye zarar olmaz, çocuğa ve anasına fayda olur. Yine gebe olanların tabiatlarını kabız olmaya bırakmasınlar. Ağır ağır hareket etsinler. Koşmaktan ve ark atlamaktan sakınsınlar. Eğer doğum sancısı kasıktan yana önünden olursa, çocuk kolaylıkla doğar. Eğer başka yerden başlarsa güçlük doğar. Öyle ise doğum zamanı yakın geldiğinde hamama soksunlar, gövdesine sıcak suyu çok döksünler, hatta sıcak su içinde oturtsunlar. Vulvasını şırılğan yağ ya da tatlı badem yağıyla ısıtıp sürsünler. Karın

Tablo I. Hacı Paşa'nın Teshil adlı eserinde dört hilt teorisi ile ilgili bilgiler.

Hiltlar	Kan	Safra	Balgam	Sevda
Tabiatı	Sıcak ve Nemli	Sıcak ve Kuru	Soğuk ve Nemli	Soğuk ve Kuru
Tabiatlarına uygun olan hiltta göre mevsimler ve sık görülen hastalıklar	İlk Bahar (bahar) - Çıbanlar - Şişler - Boğaz ağrısı	Yaz - Kuvvet zayıflığı - Saffravi sıtmalar - İştah zayıflığı - Sıcak Hastalıklar	Kış - Nezle - Öksürük - Bel ağrısı	Sonbahar (Güz) - Dalak büyümesi - Yel
Hiltın oluşumunda köken aldığı maddeler	- Et - Yarı pişmiş yumurta	- Sıcak, tatlı ve çekici nesnelere	- Balık - Yoğurt - Yaş ve soğuk meyveler - Soğuk ve nemli gıdalar	- Katı ve kuru gıdalar - Çok sıcak ve tuzlu nesnelere - Soğan ve sarımsak - Her hangi bir hiltın yanması sonucunda da sevda oluşmaktadır
Hiltın çokluğunda görülen belirtiler	- Uyku gelmesi - Çok gerinmek - Çok esnemek - Kan alınacak yerlerin kaşınması - Gövdenin ağır olması - Burnun çok kanaması - Ağzın yarı tatlı olması - Gövdede çıbanlar, sivilceler çıkması - Derinin çekilmesi - Benzin ve dilin kızıl olması - Düşte kızıl nesnelere görmek - Duyguları bulamamak	- Ağzın acı olması - Çok susamak - Uykunun gelmemesi - İştahın zayıf olması - Benzin sarı olması - Mide bulantısı - Düşte sarı nesnelere, ateş ve sıcak nesnelere görmek	- Ağzın yarı açık olması - Hazmın zayıf olması - Gövdenin gevşek, zayıf ve ağır olması - Hareketi ağır olmak - Gövdenin soğuk olması - Düşte sular, yağmurlar ve soğuklara görmek	- Zayıf olmak - Gövde renginin karayagız olması - Midenin sıcak olması ve yanması - İştahın kuvvetli olması - Uyku gelmemesi - Bozuk fikirler olması - Kanın siyah ve yoğun olması - Gövdede çok kıl olması - Düşte ötüler, korkulu şeyler, karanlık ve uçurum yerlere görmek

جَاعَ اَيْلِكَدَن صَفِنَلَدَر تَدْرِ بَجَلَهَ اَرَاَز
 حَرَكَتَا يَلَيْلَا اَجَلِقْدَن وَسُوسُرُقِدَت
 وَكُودَه قِرْزُدُر رَسَنَلَر مَيْلَر اَجِيَلَر سُوِي
 طَلُو مُعْتَدِل حَتَامَه كِرَلَر جَوْقَا اُوْر مَيْلَر
 جَوْقَا اُو يَا نَفَلِقْدَن صَفِنَلَدَر وَجَوْقَا دَر لَمَكَدَن
 وَتِي اَكْشِي نَسَنَه يَمَكَدَن سَقِنَلَر وَغِيَاي
 مَوَا مُعْتَدِل اُو لَدَغِي وَتِي وَبِرَلَر اِسْتَه يَقِي
 صُوقَدَه وَر مَيْلَر يَكُو عَوْرَت وَلِخْصَه
 تَدْبِيرِي كِرَكْمَر قَبَان عَوْرَت حَيْضَر كَرْمَز

Şekil 2. *Teshîl*'de yer alan "yükü 'avrat ve lohusa tedbiri" başlıklı bölümün başladığı sayfa [varak no: 27a] (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan Nuruosmaniye Kütüphanesi No: 3575 nüshasının fotoğraf baskısından).

altını, böğürlerini ve arkasını gecesafası çiçeği yağı ile ovsunlar. Kasığını ve vulvasını tereyağı ile ovsunlar. Biraz hareket ettirtsinler ve kürsü üstünde oturtsunlar. Et suyunu, tavuk suyunu, nohut suyunu şırlağan yağıyla içirsinler. Eğer kış olursa, bulunduğu yerde ateş yakınlar ve gövdesini sıcak tutsunlar. Eğer yazın olursa oturduğu yerin havası soğukça olsun. Ilık su içinde oturtsunlar. Doğuracağı zaman nefesini tutsun, almasın. Ebe arkasında otursun, karnını ve böğürlerini eliyle, bununla olmazsa ebeğümeceyle, hatmiyle meshetsin. Papatya kepekle birlikte kaynatıp suyu içinde oturtsunlar. Doğum sancısı dört güne kadardır. Ondan sonra, geçerse çocuk gerçekten ölmüştür. Anası da ölmesin diye çocuğu çıkarmaya çare bulmak gerekir. Öyle ise, mükerrer menekşe şarabını hıyarçember ile içirsinler. Eğer fayda etmezse iparyavşân denen pelin otunu içirsinler. Bebek doğduğunda hayız kanı yani oğlan eşi kalmasın diye gayret gösterebilir. Piliç gibi uygun yumuşak gıda yedirsinler. Keskince yoğun gıda yedirmesinler ki istiskâ (siroz) olur. Ciğeri şişip istiskâ olursa artık kurtuluş yoktur".⁸

"Kan almak tedbiri" başlığı altında kanın alınacağı ve alınmayacağı zamanlar, kan alma çeşitleri ile hangi damarlardan alınan kanın

hangi hastalıklara iyi geleceği konusunda açıklamalar vardır.⁸ Çocukluk çağı ile ilgili olarak, on dört yaşından önce kan almaktan sakınmak gerektiği ve yine çocuklar iki yaşına gelmeden önce, zorunlu olmadıkça hacamat yapmamak gerektiği bildirilmektedir:

"*Kan almak tedbiri*: soğuk günde soğuk mizâclu kişiler kan almaktan sakınalar; ve gövde za'if olacak ve gövdede ağrı olacak ve hammâmda çok oturmakdan sonra ve çok hareket eyleyip armakdan sonra ve ısıtma nevbeti vaktinde ve on dört yaşdan ilerü ve altmış yaşdan sonra kan almaktan sakınmak gerek; ve oglancuklar iki yaşına yitişmedin hicâmet itmeme gerek, meger kulaklarından şol hinde kim maraz-ı hâdde yitişmiş ola, helâkdan korkalar, ideler"⁸...

Teshîl'in ikinci bölümünde gıdalar, şerbetler ve ilaçlar ele alınmıştır. Gıdalar kısmında baklagiller, etler, yemişler, helvalar başlığı altında bu gruba giren gıdaların özellikleri, etkileri, yararlı ya da zararlı oldukları hastalıklar ve organlar dört humor teorisine göre ve kısa kısa anlatılmıştır. Şerbetler başlığı altında genel olarak şerbetlerin nasıl hazırlanacağı ve "sikencübîn", "şarab-ı rummâneyn", "mâ'ü'l-cübîn" gibi bazı şerbetlerin nasıl yapılacağı ve etkileri anlatılmıştır. "Müfred edviyeler" başlığı altında, tek başına kullanılan ilaçların özellikleri, bunların dereceleri, yararlı olduğu durumlarla ve olumsuz etkileri açıklanmıştır.⁸ Hacı Paşa tek olarak kullanılan ilaçların derecelerini vücutta oluşturdukları etkilere göre günümüz Türkçesiyle şöyle sıralamaktadır:

"Her devanın sıcaklığı ve soğukluğu ve yaşlığı ve kuruluğu, kullanıldığında gövdede eser eylemezse o ilaçlara mutedil (orta dereceli) derler. Eğer eser oluşturmakla birlikte eser az olur ve belirmezse birinci derecedir derler. Eğer belirir, fakat zarar vermezse ikinci derecedir derler. Eğer zarar verir, fakat öldürmezse üçüncü derecedir derler. Eğer çok kullanıldığında öldürürse, dördüncü derecedir derler".⁸

Hacı Paşa tek olarak kullanılan ilaçları açıklarken bazı ilaçlarda ilacın hem genelde kullanılan Arapça, Farsça ve Yunanca ismini hem de Türkçe karşılığını vermiştir. "Ustühûdûs ki kara beneklü diler", "amberbâris ya'nî dirişek ki ana kadun tuzluğu diler", "persiyâvşân ki ana baldırı kara diler", "verd ya'nî gül", "hanzâl ya'ni karadüglegi" ve "milh ya'nî tuz" şeklinde verdiği açıklamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Müfred ilaçlardan birkaç örnek aşağıda *Teshîl*'de yazdığı gibi sunulmaktadır:

"Amberbârîs ya'nî dirişek ki ana kadun tuzlğı dirler: bârid u yâbisdür. Safrâyı kat' eyler. Tabî'atı kabz eyler. Cigere ve ma'ide kuvvet virür. Kusmağı keser".⁸

"Efyûn: bâriddür dördüncü derecede; yâbisdür üçüncü derecede. Agrıları sâkin eyler. Katı uyudur. 'Aklı harâb eyler. İki dirhemini yiyecek, öldürür".⁸

"Benefşe: bârid u ratbdur evvel derecede. Dimâgun sovk hıltlarına, dahı ıssı hıltlarına fâyide eyler. Baş agrısın giderür ve öksürüğü giderür ve âvâzi saftı eyler; uyku getirür ve safrâyı ishâl eyler. Liykin ma'ide'i za'if eyler. Eyüsü oldur kim gül ola isti'mâl oluna; çiçegidür dibini gidermek gerek, tâ ki gönül döndermeye".⁸

"Sumâk: ikinci derecede bâriddür, üçüncü derecede yâbisdür. Kabz eyler, gönül döndüğün giderür, susalığı keser, südde eyler".⁸

"Müreккеb edviyeler" yani bileşik ilaçlar konusunda ise Hacı Paşa'nın sözleri ilginçtir. Pek az sayıda iyi tabibin her şeyi eksiksiz bilebileceğini, bu nedenle kullanılan bazı bileşik ilaçları, öğrenmeye yeni başlayanlara kolaylık olsun diye, bildirdiğini söylemektedir:

"Edviye-i müreккеbe bilmek, ana akırabâdîn dirler. Tabîb hâdık olıcak ki edviyenün hâzırını bilib ve tasarruf eyleyib her bir mizâca muvâfık ve her bir maraza münâsib matbûhlar ve nukû'lar ve habblar ve ma'cûnlar ve şerbetler ve cevârişler terkîb eyleyib viricek, hîc akırabâdîn hâcet degüldür. Liykin bu mertebe az kişiyeye müyesser olur. Pes vâcibdür ki bir kac müsta'meller-i müreккеbler zikr iderüz tâ mübtedilere âsân ola".⁸

Müreккеb ilaçlar bölümü incelendiğinde ilaçların "ma'cûn" (macun, bir grup ilacın genel adı), "habb" (hap, hap şeklinde ilaç), "muglâ" (dekoksasyon), "nukû" (çeşitli bitkilerin suyundan hazırlanmış şurup), "hukne" (lavman, makattan ilaç şırınga etme), "şâf" (fitil, çeşitli hastalıklarda kullanılmak üzere hazırlanmış fitil), "kurs" (yuvarlak, hap şeklinde ilaç) şeklinde hazırlandığı ve kullanıldığı görülmektedir. Yine çeşitli maddelerden yağ çıkarma yöntemleri bu bölümde kısa bir şekilde verilmektedir.⁸ Müreккеb ilaçlardan bir örnek aşağıda sunulmuştur:

"Ma'ûnü'l-misk: ciger agrıdına ve sovk ma'deye fâyide eyler, südde'i açar, yili tahlîl eyler, ma'deye kuvvet virür, agrısın giderür. Terkîbi budur: hâlis müşk ve selîha ve sâdec-i hindî ve sünbül-i hindî ve arı günlük ve cıntyâna, her birinden iki dirhem; za'ferân ve kimnûn ve kerefs tohmı ve sakız, her birinden üçer dirhem; 'ûd ve karanful ve mürr, her

birinden buçuk dirhem. Bu otları dögeler, eleyeler. Üç edviye kadarı balıla ma'cûn eyleyeler. Bir miskâl isti'mâl ideler".⁸

Teshîl'in üçüncü bölümünde hastalıkların sebepleri, belirtileri ve tedavileri bildirilmektedir. Hastalıklar dönemin diğer tıp kitaplarında da görüldüğü şekilde baştan ayağa sıralanmaktadır. Hastalıkların sebepleri dört humor anlayışına uygun olarak ele alınmış ve tedavileri de buna uygun olarak düzenlenmiştir. Hacı Paşa ilaç isimlerinde olduğu gibi hastalık isimlerinde de Türkçe karşılıklarını verme yoluna gitmiş, bazı hastalık isimlerinde ise açıklamada bulunmuştur. Eserin üçüncü kısmı "sudâ' ya'nî baş agrısudur" bölümü ile başlamaktadır. Bundan sonra "sersâm veremdür ki dimâgda olur", "mâlihûlyâ", "seher uyku gelmemekdür", "devâr baş çegzinmekdür [baş dönmesi]", "ümmû's-sıbyân kâfer uçukdur ki ana oglancuklar sayrulığı dirler", "remed ya'nî göz agrısı", "ru'âf ki burun kanaması", "zükâm ve nezle", "kulâ' ağızda ve dilde kabarcıklar çıkmakdur", "dişler dibi kanamak", "diş agrısı", "dil şişmek", "mâşarâ", "yanak ve enek şişmek", "hunâk boguzda şiş olub nefes alımamak ya zahmet ile almak ve nesne yudamamak ya zahmet ile yudmak", "diku'n-nefes ya'nî nefes tarlığı", "avazu dutulmak", "su'âl ya'nî öksürük", "zâtü'l-cenb", "zâtü'r-ri'ye", "hafakân", "ma'de agrısı", "tohime ta'am ma'dede fâsid olmakdur", "ataş ya'nî çok susamak", "sû'ü'l-kinye bir marazdur ki benz sarardur ve bozardur ve kabaklar şişer tudakları bezer eger ciger şişüb karnı kabarursa istiskâ dirler olur ki dükeli gevde bir kezden şişer", "ishal ya'nî karın geçmek", "zahîr ya'nî bagarsuklar burusu olmakdur", "mags ya'nî göbek burmak", "göbek düşmek", "kulunc agrıdur bagarsuklarda ki kişi hâcetine varmak zahmet ile olur belki hic ici gecmez olur", "yerekân-ı asfer ya'nî gevdeye ya göze sarulık düşmekdür, yerekân-ı esved ya'nî gevdeye ve göze karalık düşmek", "talak şişmek ve büyümek", "karında sogulcan ya da uvak kurd olmak", "bögrekte ya kavukda baş olmak", "usrü'l-bevl ve ihtibâsü'l-bevl ya'nî zahmet ile işemek ve hic işeyememek", "selesü'l-bevl ya'nî sidük dâyim akmak tutulmamak döşege işemek", "cima kuvveti za'if olmak", "veca'-ı mefâsıl ya'nî bendükşeler agrısı", "humâmalar ya'nî ısıtmalar bilmek", "evrâm ve busûr ya'nî şişler ve sivilciler", "dâhis ki kurlıgan dirler", "şerâ ki ana kurdeşeni dirler",

“cemre ya'nî ateş-i pars ki ana od göyünügi dirler”, “hasbe ve cüderi”, “cereb ve hikke ya'nî uyuz ve gicik”, “ak bahak”, “kara bahak”, “kübâ ya'nî demregü”, “sâfe başdur ki başda çıkar”, “cirâhat ve sünük sınımak ve ‘uzuvlar bertinmek ve yirinden çıkmak ve düşmek ve nesne tokunmak ve nesneyile urulmak ve baş yarılmak ve deri sıyrılmak”, “el ve ayak ve tutak ve yüz yarılmak”, “gevde od göyündürmek ya issi su ya issi yağ ya dahı ayruk aş ya nesne göyündürmek”, “semûmlardan yani agulu nesnelere sakınmak ve ittifâk düşib içecek tedbîr eylemek”, “azzü'l-keleb ya'nî “kuduz taladığı” konuları sunularak kitap sonlandırılmıştır.⁸

Yukarıda adı geçen hastalıkların pek çoğu çocuklarda da görülmektedir. Yazımızın bu bölümünde, çocuklarla ilgisini doğrudan Hacı Paşa'nın da bildirdiği hastalıklardan, çocuklarda görülen epilepsiye ait bölüm aşağıda günümüz Türkçesiyle sunulmuştur:

“Ümmü's-sıbyân kâfer uçuktur ki ona çocuklar sayrılığı derler.

Safradan olan uçuşun belirtisi budur: nöbet çabuk çabuk geçer. Çok bunalır, mustarip olur. Bedende sıcaklık çok olur. Akli çok kaybolur. Benzi ve gözü sarı olur. Kustuğunda safra kusar. Tedavisi: safrayı ishal etmek ve limon şarabı, nilüfer şarabı, menekşe şarabı, erik şarabı ve kuzukulağı şarabı içirmektir. Çocuklarda olduğunda sığırdili suyunda meyankökünü kaynatırsınlar, süzsünler, içinde Basra balı ezsinler. Ondan sonra limon şarabı üzerine süzsünler, ısıtıp içirsinler. Sert otlar vermesinler”⁸.

Hacı Paşa, “hasbe ve cüderî” isimli çiçek ve kızamık hastalığını anlattığı bölümde, bu hastalıkların çocuklarda ve gençlerde çok görüldüğünü bölümün başında vurgulamaktadır. Bu bölüm de aşağıda günümüz Türkçesiyle verilmiştir (Şekil 3):

“Hasbe ve cüderî ki çiçek derler.

Kanın kaynayıp harekete geçmesi, bozularak safravî olmasından olur. Çocuklarda, gençlerde, sıcak havada, ilkyaz ve veba günlerinde çok olur. Yaşlılarda az olur. Çok kötüsü kara olandır. Ondan sonra menekşe gibi olandır. Ondan sonra yeşil ve kızıl olandır. Ondan sonra sarı olan! Korkusuzu ak ve büyük büyük, sayısı az olup, gövdede sıcaklığı az olandır. Çiçek ki ondan kan akar, öldürür. Çok olup, bitişen ve dallı olan ve birbiri üzerine binen kötüdür, özellikle veba günlerinde olan! Nefesin iyi olması, sesin iyi olması ve önce

Şekil 3. Teshil'de yer alan “hasbe ve cüderî” başlıklı bölümün başladığı sayfa [varak no: 175a] (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan Nuruosmaniye Kütüphanesi No: 3575 nüshasının fotoğraf baskısından).

ateş olup, sonra hasbe ya da çiçek belirmesi iyidir. Ne zaman görürsün ki hasta çok susar, çok bunalır, sıcaklık gövdesinin dış yüzünden gider, soğuk olur ve hasbe ya da çiçek yeşil olur ya da kararır, bil ki ölüm yakındır. Kızılıcak dedikleri çiçeğin hafifidir. Hasbe ve çiçeğin ön belirtisi hummâ-i mutbika (tüm sistemleri tutan ateş), sırt ve bel ağrısı, burun kaşınması, uykuda korku ile sıçramak, gövdenin ağır olması, yüzün kızıl olması, bunalmak ve nefesi dar olmaktır. Tedavisi: Önce belirti ortaya çıktığında kan almak, hacamat yapmak ve safrayı müshille boşaltmaktır. Burun kanaması iyidir. Çiçek ya da kızamık belirdikten sonra ya da önce belirip yine battıktan sonra, ne kan almak ne de hacamat yapmak gerekir. Hatta ishali varsa engel olmak gerekir. Tabiatını çok kabız olmaya bırakmamak gerekir. Şerbetlerden kızıl iğde şarabı, nilüfer şarabı, hindiba şarabı ve tatlı şurubu şekerle içirmek gerekir. Yirmi dirhem kızıl iğde, on dirhem nilüfer, üç dirhem meyan kökü, beş dirhem ayva çekirdeğini ısıtıp, suyunu içirmek gerekir. Bu hastalıkta ekşilerden, Basra balı, çavşır otu ve menekşeden sakınmak gerekir. Susuzluk üstün gelirse semizotu sütünü, karpuz suyu,

hıyar suyu, kabak suyu ve pireotu tohumu tatlısını içirmek gerekir. Eğer ishal olursa tatlı ve ekşi nar şarabını, kurs-ı tabâşîr-i hummâzi¹ içirsinler. Eğer çiçek ya da kızamık ortaya çıkar geç sonlanır ya da geri içeri giderse, rezene suyunu şekerle, arpa kavutu ya da cevâv ya da kabuğu soyulmuş mercimek müzevveresini şekerle ve badem yağıyla ve semizotu müzevveresini versinler ve tatlı nar yedirsinler. Eğer çok hafif çiçek ya da hafif kızamık olursa on birinde piliç çorbasını versinler. Gece uykusu gelmezse gıdasına haşhaş katsınlar ve sürekli gövdeyi giysilerle sıcak tutsunlar. Çiçek çıktığında üç günü geçinceye kadar sürekli göze gül suyu ile İsfahanî sürme çeksinler. Gül suyunda sumakı ıslatıp süzsünler, göze damlatsınlar ta ki gözde çıkmazın. Gül suyunu sumak ile gargara yapsınlar. Eğer emer çocuklarda çiçek ya da kızamık çıkarsa, çocuğa bakan dadısı perhiz yapsın. Ekşi yedirmemek gerekir. Gıdasının şekerle badem ya da nilüfer şarabı olması gerekir. Eğer çocuk beş aylığa erişmiş olursa, hacamat yapsınlar. Tam iyi olup, gövdede kızamağın izi kalırsa fıstık yağıyla, tuzla, nişasta ile yıkasınlar”⁸.

Tartışma

Bütünü incelendiğinde görülmektedir ki Hacı Paşa başlangıçta belirttiği amacına uygun olarak *Teshil*'i vücuda getirmiştir. Eserin dili Türkçe olup, herkesin anlayabileceği biçimde yalın ve içeriği de ayrıntıdan uzaktır. Adıvar'ın⁵ öne sürdüğü şekilde Hacı Paşa'nın *Teshil*'in önsözünde bu kitabı Türkçe yazdığı için özür dilediği yönünde bir bulgu çalışmamızda incelen metinde görülmemektedir. Adıvar'ın⁵ da bildirdiği gibi dönemin bilim dili Arapça olmakla birlikte Anadolu'da halkın konuştuğu dil Türkçedir. Bu nedenle Hacı Paşa'nın, “herkesin yararlanabilmesi ve kendisini duadan unutmaması için” eserini Türkçe yazdığı açıklaması bu durumla çok uyumlu görünmektedir. Yapılan karşılaştırmalarda *Teshil*'in *Müntahâb-ı Şifâ*⁹ ile aynı tertip üzere yazıldığı, *Müntahâb-ı Şifâ* ile kimi konu başlıklarının uyduğu, konuların sıralanmasında bazı farklıklar olduğu, *Müntahâb-ı Şifâ*'da yer alan bazı konu başlıklarının ise eserde bulunmadığı görülmüştür (Tablo II). Eser, Adıvar'ın⁵ da bildirdiği gibi, *Müntahâb-ı Şifâ* ile ortak olduğu konularda çok benzerlik

göstermekte; konular aynı şekilde başlamakta, sürmekte ve fakat *Teshil*'de konu daha kısa bir şekilde sonlandırılmaktadır. Hacı Paşa'nın her iki eserin başında yaptığı açıklamalardaki benzerlik ve amaç göz önünde bulundurulduğunda, *Teshil*'in *Müntahâb-ı Şifâ*'ya göre daha da kısaltılmış bir metin olduğu görülmektedir. Ortak konular incelendiğinde, *Müntahâb-ı Şifâ*'da yer alan tedavi seçeneklerinin *Teshil*'de azaltılmasının, bir anlamda “işinin ehli hekim bulunmadığında kullanılmak üzere hazırlandığı” amacı göz önünde bulundurulduğunda, hekim olmayan kişilerde oluşabilecek “kafa karışıklığını” gidermede yararlı olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte *Teshil*'e bazı konuların neden alınmadığı sorusuna bir cevap bulunmamıştır. *Müntahâb*'da yer alan “nazari ve güç kısımların” *Teshil*'de atlandığı şeklindeki açıklamanın,⁵ *Müntahâb-ı Şifâ*'da yer alan “hâyalar zahmetindedür”, “rahım rencindedür” vb. konular⁹ incelendiğinde, bunların anlaşılmasının güç olmadığı göz önüne alınırsa, bu durumu açıklamakta yeterli olmadığı görülmektedir.

Teshil'de hastalıklar açıklanırken önce hastalığın sebebi verilmekte, arkasından belirtileri sunularak, tedavisi açıklanmakta ve verilecek gıdalarla konu sonlandırılmaktadır. Öte yandan *Müntahâb-ı Şifâ*'da yer alan, örneğin “safra ve talak rencindedür” başlıklı konuda, “dâhıs ve başbert ve sivilciler ve çibanlar ve sigiller ve kabarcuklar çıkarmakta ve sebebinde ve ‘ilâcındadır” başlıklı konuda ve yine “ümmü’s-sıbyân ki oglancuklar hastalığı derler” başlıklı konularda olduğu gibi, maddi tedavilerden sonra, Hacı Paşa'nın “dua”, “efsûn”, ve “şerif şekil” gibi sözlerle tanımladığı, kimi yazıların kağıt üzerine yazılarak, vücuda bağlanması, okunması ya da suyunun içilmesi şeklinde, sihirselsel ve dinsel kimi tedavi yöntemlerinin de verildiği görülmektedir⁹. Ama bu tür tedavi yöntemlerine *Teshil*'de hiç yer verilmemiştir.

Hacı Paşa'nın *Müntahâb-ı Şifâ*'da kendisinden önce yaşamış ve eser vermiş Câlînûs, Hekîm İshâk, Medâyinî, Ebû Cüreyyh, İbn Sînâ, Yuhanna, Muhammed bin Zekeriyâ, Bukrât Hekîm, Hekîm Huneyn ve Rûfes Hekîm gibi çok sayıda hekimin isimlerini anarak onlardan aldığı kimi

¹Kurs-i tabâşîr-i hummâzi: Harâret ve safrâyî sâkin eyler, tabî'atı kabz eyler. Kızıl gül yaprağı on dirhem, samg-i 'arabî ve kuzî kulagı tohumı kabî soyulmuş ve nişeste, her birinden dörder dirhem; tabâşîr ve mersin yimişi ve amberbâris, her birinden üçer dirhem; za'ferân buçuk miskâl ve gil-i ermenî, her birinden bir dirhem. Bu otları dögeler. Ekşi enâr suyuyla ve amberbâris suyuyla yoğuralar. İkişer buçuk dirhem kurslar ideler.

Tablo II. Hacı Paşa'nın *Müntahâb-ı şifâ*⁹ ve *Teshîl*⁸ adlı eserlerinin içerik sistematiklerinin karşılaştırılması: *Müntahâb-ı şifâ* adlı eserde yer alan konular tablonun sol yarısında verilmiştir. Tablonun sağ yarısında *Teshîl* adlı eserde, aynı konuların ele alındığı bölümler başlangıç ifadeleri ile verilmiştir. İki eserde de ele alınan konuların tabloda karşılıklı yerleştirilmesi gözetilmiş, konuların eserlerdeki akış sırası tabloda tam olarak korunmamıştır.

* *Müntahâb-ı şifâ* adlı eserde sihrisel / dinsel tıp özelliği gösteren tedavilerin yer aldığı başlıklar

Müntahâb-ı Şifâ		Teshîl	
evvel bâbı tıbbun ilmîsin bildürür	ahlâtun alâmetlerün bildürür	alâmetler bilmek	evvel bahşun evvel bâbı kim tıbbun ilmîsin bildürür
	nabz bilmek beyânındadır	nabz bilmek	
ikinci Bâb tıbbun amelîsin bildürür	kârûre bilmek beyânındadır	kârûre bilmek kâidesin bildürür	evvel bahşun ikinci bâbı tıbbun 'amelîsin bildürür
	hava ile ilgili içerik ikinci bâbın başında yer almaktadır. Teshîl'de, ilgili bölümde yer alan veba ile ilgili bilgiler burada bulunmamaktadır.	havâ tedbîrin bildürür	
	gıdâlar tedbîrin bildürelüm	gıdâlar tedbîrin bildürür	
	sular tedbîrin bildürelüm	sular tedbîrleri	
	ve hareket eylemek tedbîrin bildürelüm	hareket eylemek tedbîri	
	uyumak tedbîrin bildürür (içindekilerde farklı)	uyumak tedbîri	
	kusmak tedbîrin bildürür (içindekilerde unutulmuş başlık)	istîfrâğ tedbîri (içerikte ek bilgiler ve Galen'e atıf var)	
	hammâm tedbîrin bildürelüm (içindekilerde unutulmuş başlık)	hammâm tedbîri	
	sovuk suya girmegi bildürelüm	sovuk suya girmek	
	yerden çıkan suların hâsiyyetin bildürelüm	yirden çıkan issi sulara girmek	
	cimâ tedbîrin bildürür (içindekilerde farklı)	cimâ tedbîri	
	fazlalar tedbîrin bildürelüm (içindekilerde unutulmuş başlık)	tedbîr	
	nâkihlerün yani hastalıktan yenile kalkmışların tedbîrin bildürelüm	nâkihler yani katı sayrılıktan durmuş kişiler tedbîri	
	yüklü 'avratlar ve lohusalar tedbîrin bildürür (içindekilerde farklı)	yüklü 'avret ve lohusa tedbîri	
	muâleceler tedbîri	muâleceler tedbîri	
	kusmak tedbîri	kusmak tedbîri	
	kan almak tedbîri	kan almak tedbîri	
buhrân tedbîri	buhrân bilmek		
'alâmetlerün eyüsin ve yavuzın bildürür	alâmetlerün eyüsin ve yavuzın bilmek		
ikinci Bahş	bu bâb etmekleri bildürür	benzer içerik ikinci bahşın en başında dâneler ile ilgili bilgiler beraberinde verilmiştir	ikinci Bahş
	bu bâb etleri bildürür	etler bilmekiçün	
	bu bâb yağları ve südi ve yogurdu ve peyniri ve aguzı bildürür	ürün bilmekiçün	
	bu bâb dâneleri bildürür	benzer içerik ikinci bahşın başında etmekler ile ilgili bilgiler beraberinde verilmiştir	
	bu bâb yemişler beyânındadır	yemişler bilmekiçün	
	bu bâb aşlar beyânındadır	içerik var-zîrbâc aşı diye başlayan paragraf	
	bu bâb helvâlar beyânındadır	halvâlar	
	(üçüncü bahş altmış ikinci bâb)	şerbetler bilmek	
(üçüncü bahşda ayrı başlıklar halinde yer almaktadır)	edviye-i müfredde bilmek		
Üçüncü Bahş	*bâb-ı evvel baş ağrısında ve envâ'ındadır	sudâ ya'nî başağrısıdır, sersâm veremdir ki dimâğda olur, mâlihûlyâ, seher uyku gelmemekdür, devâr baş çegzinmekdür ve seder göz kararmakdur, ümmü's-sıbyân kâfer uçıkdur ki ana oğlancuklar sayrılığı dirler	Üçüncü Bahş
	ikinci bâb göz ağrısı beyânındadır	remed ya'nî göz ağrısı	
	üçüncü bâb kulak ağrısında ve güvüldisinde ve sebebinde ve 'ilâcında ve alâmetindedür		
	dördüncü bâb nâzlede ve zükâmda ve burun tomurmasında ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	zükâm ve nezle, ruâf ki burun kanamakdur	
	beşinci bâb diş ağrısında ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	dişler dibi kanamak, diş ağrısı	

Üçüncü Bahş	altıncı bâb enek ve yüz ve dil ağrısında ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	kulâ' ağızda ve dilde kabarcuklar çıkmakdur, dil şişmek, mâşarâ, yanak ve enek şişmek	Üçüncü Bahş
	yedinci bâb ağız ağrısında ve kokusındadır		
	sekizinci bâb bogaz ağrısındadır	hunâk, âvâzu dutılmak	
	tokuzuncu bâb bogaza sülük turmasında ve 'ilâcındadır		
	onuncu bâb boyun ve ense sinirleri ağrısında ve 'ilâcındadır ve boyun ağrısında ve şişindedür (içindekilerde unutulmuş başlık)		
	on birinci bâb göğüs ağrısında ve öksürükdedür	suâl ya'nî öksürük	
	on ikinci bâb zîku'n- nefes ve öyken ve ciger ağrısında ve zâtü'r-riyede ve sebebinde ve 'ilâcındadır	dikûn- nefes, zâtü'r-riye	
	on üçüncü bâb südde ve ma'de rencinde ve susamakda ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	ma'de ağrısı, hazm za'if, tohime taâm madede fâsid olmakdur, 'ataş yani çok susamak	
	on dördüncü bâb yürek ağrısında ve oynamasında ve tabî'atında ve sebebinde ve 'ilâcındadır (içindekilerde farklı)	hafakân	
	on beşinci bâb zâtül-cenbedür	zâtül-cenb	
	on altıncı bâb yarakândadır	yerekân-i asfer ya'nî gevdeye ya göze sarılık düşmekdür, yerekân-i esved ya'nî gevdeye ya göze karalık düşmek	
	on yedinci bâb istiskânun envâ'ındadır	sû'u'l-kinye	
	*on sekizinci bâb safrâ ve talak rencindedür	talak şişmek ve büyümek	
	on tokuzuncu bâb balgam ve kabz olmak ve kulunc ki bagarsuklara ta'allukdur ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	kulunc agrıdır bagarsuklarda ki kişi hâcetine varmak zahmetile olur belki hiç ici gecmez olur	
	yigirminci bâb içinde cânavar durmasında ve sogulcan ve namâz-boz zahmetinde ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	karında sogulcan ve uvak kurd olmak	
	yigirmi birinci bâb tatar kurdı ve ağır basmak ve göbek ve sebepleri ve 'alâmetleri ve ilâcındadır	mağş ya'nî göbek burmak, göbek düşmek	
	yigirmi ikinci bâb iç ağrısında ki ishâl olmakdur ve zor ve makad çıkmasında ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	ishâl ya'nî karın gecmek, zahîr ya'nî bagarsuklar burusu olmakdur	
	yigirmi üçüncü bâb cimâ'da ve bögrekte ve kavukda baş olmak ve su yolu dutulmasında ve selesü'l-bevlde ve 'ilâcındadır	bögrekte ya kavukda baş olmak, 'usrü'l-bevl ve ihtibâsü'l-bevl ya'nî zahmetile işemek ve hiç işeyememek, selesü'l-bevl ya'nî südük dâyim akmak tutulmamak ve döşeğe işemek, cimâ' kuvveti za'if olmak	
	yigirmi dördüncü bâb hâyalar zahmetindedür		
	yigirmi beşinci bâb bevâsir ve nevâsir rencindedür		
	yigirmi altıncı bâb rahım rencindedür		
	yigirmi yedinci bâb oğlancuklar zorındadır		
	yigirmi sekizinci bâb bögrek zahmetinde ve sebebinde ve 'ilâcında ve 'alâmetindedür		
	yigirmi tokuzuncu bâb bele ta'alluk olan agrılardan ve sebebinde ve 'ilâcındadır		
	otuzuncu bâb yan başı zahmetindedür ki ana 'ırku'n-nisâ derler ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır		
	otuz birinci bâb diz zahmetinde ve topuk ağrısında ki ana nıkırs derler		
	otuz ikinci bâb vaca'-ı mafâsıl ya'nî bendükşeler ağrısında ve 'ilâcındadır	veca'-i mefâsıl ya'nî bendükşeler ağrısı	
	*otuz üçüncü bâb armakda ve taban gicisinde ve sebebinde ve 'ilâcındadır		
	*otuz dördüncü bâb hummâyât rencindedür	hummâlar ya'nî ısıtmalar bilmek	
	otuz beşinci bâb cüzâm rencindedür		
	otuz altıncı bâb bahak rencindedür ve envâ'ında ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	ak bahak, kara bahak	
	otuz yedinci bâb baras zahmetindedür		
otuz sekizinci bâb uyuzun yaşında ve kurusunda ve sebebinde ve 'ilâcındadır	cereb ve hikke ya'nî uyuz ve gicik		
otuz tokuzuncu bâb kurd eşeni ve hasba ve demregü ve çiçek ve kızamuk çıkarmagında ve sebebinde ve	şerâ ki ana kurd eşeni dirler, cemre ya'nî ateş-i pârs ki ana od göynügi dirler, hasbe ve cüderî, kûbâ ya'nî		

Üçüncü Bahş	'ilâcındadır	demregü	Üçüncü Bahş
	*kırkinci bâb dâhis ve başbert ve sivilciler ve çibanlar ve sigiller ve kabarcuklar çıkarmakta ve sebebinde ve ilâcındadır (içindekilerde farklı)	evrâm ve busûr yani şişler ve sivilceler, dâhis ki kurlıgan dirler	
	kırk birinci bâb baş kelinde ve sebebinde ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır	sa'fe başdur ki başda çıkar	
	*kırk ikinci bâb hunâm ve tâze ve eski cirâhatlar ve sinirler cirâhatında ve sebebinde ve 'ilâcındadır		
	kırk üçüncü bâb azâ sınımasında ve çıkmasında ve bertinmesinde ve 'ilâcındadır	cirâhat ve sünük sınımak ve 'uzûvlar bertinmek ve yirinden çıkmak ve düşmek ve nesne tokunmak ve nesneyle urulmak ve baş yarılmak ve deri sıyrılmak	
	kırk dördüncü bâb od göynügedür ki ıssı sudan ve ıssı baldan ve ıssı yağdan ola	gevde od göyündürmek ya ıssı su ya ıssı yağ ya dahı ayruk aş ya nesne göyündürmek	
	kırk beşinci bâb kuduz talamanun 'ilâcındadır	'azzü'l-kelb ya'nî kuduz taladugı	
	kırk altıncı bâb agulu nesnelere yese ve içse ve yılan ve 'akreb ve bu agulu cânavarlar soksa ve içlere ve emlelere ve süddelere ve karhalara 'ilâcındadır	semûmlardan yani agulu nesnelere sakinmek ve ittifâk düşib içecek tedbir eylemek	
	kırk yedinci bâb dâ'ü'l-filün sebebinde ve 'ilâcındadır		
	kırk sekizinci bâb dâ'ü'l-haydedür		
	kırk tokuzuncu bâb dâ'ü's-sa'lebedür		
	ellinci bâb el ayak ve yüz ve dudak yarılmaktadır	el ve ayak ve tutak ve yüz yarılmak	
	elli birinci bâb ıssı geçmekte ve iç yangunında ve 'alâmetinde ve 'ilâcındadır		
	elli ikinci bâb sovak geçmekte ve iç sovaklığında ve 'ilâcındadır (içindekilerde farklı)		
	*elli üçüncü bâb kutluca tâ'ün rencindedür	havâ tedbirin bildürür, tâ'ün ıssı veremdir	
	*elli dördüncü bâb oglancıklar yabana çok varmagında ve hastalığında ve 'ilâcındadır		
	elli beşinci bâb hukneleri ve şâfları beyân eder	edviye-i mürekkebe içerisinde örneklenmiş (ikinci bahşda yer almaktadır)	
	elli altıncı bâb ma'cünât beyânındadır	edviye-i mürekkebe içerisinde örneklenmiş (ikinci bahşda yer almaktadır)	
	elli yedinci bâb hablar ve kurslar beyânındadır (içindekilerde yer almamaktadır)	edviye-i mürekkebe içerisinde örneklenmiş (ikinci bahşda yer almaktadır)	
	elli sekizinci bâb lu'ûkları ve sufûfları beyân eder (içindekilerde elliyedinci bâb olarak verilmiştir)		
elli tokuzuncu bâb yakular ve merhemler bâbındadır (içindekilerde farklı)			
altmışıncı bâb yağlar çıkarmak tarİKasın bildürür	yağlar çıkarmak tarİKası budur (ikinci bahşda yer almaktadır)		
altmış birinci bâb cevârişler ve müferrihleri bildürür			
altmış ikinci bâb şerbetler beyânındadır	şerbetler bilmek tarİKası budur (ikinci bahşda yer almaktadır)		

tedavi önerilerini kullandığı görülmektedir.⁹ *Teshîl*'de ise yapılan sadeleştirmeye uygun olarak bu hekimlerden yapılan alıntılar pek çoğuna yer verilmediği, ancak yapılan birkaç alıntıda Câlînûs, Şeyhü'r-reis (İbn Sinâ) ve Şerefeddin gibi hekimlerin isminin anılmasına özen gösterildiği görülmektedir.

Müntahâb-i Şifâ'da yer alan ve başlığında çocuklara yönelik ifadeler bulunan "oglançıklar zorındadır" bölümünün tamamına ve "oglançıklar yabâna çok varmagında ve hastalığında ve 'ilâcındadır" adlı bölümünün

ise "oglançıklar yabâna çok varmagında" kısmına *Teshîl*'de yer verilmediği görülmüştür. Erişkinlerde görülen pek çok hastalığın çocuklarda da görüldüğü bilinmekle birlikte, *Teshîl*'de doğrudan çocuklara yönelik olarak ele alınan bölüm sayısının çok az olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Bursalı Mehmed Tahir Bey. Osmanlı Müellifleri. 3. Cild (Hazırlayan: Özen İ). İstanbul: Meral Yayınevi, Yaylacık Matbaası, 1975: 209-210.

2. Uludağ OŞ. Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi (İnceleme ve Dipnotlarını Yazan ve Yeni Harflerle Sadeleştiren: Uzel İ). Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991: 179-181.
3. Ünver AS. Hekim Konyalı Hacı Paşa Hayatı ve Eserleri İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Kemal Matbaası, 1956.
4. Akpınar C. "Hacı Paşa". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt XIV. İstanbul: İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996: 492-496.
5. Adivar AA. Osmanlı Türklerinde İlim (6. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 21-25.
6. Türk Ansiklopedisi. "Hacı Paşa, Celâleddin Hızır." Cilt XVIII. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970: 280-281.
7. Çiftcioğlu İ. Anadolu Beylikleri döneminde yetişen çok yönlü bir bilim adamı: Hacı Paşa. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2005; (12): 93-102.
8. Hacı Paşa. Hazâ Kitâbü't-Teshil fi't-Tıbb li-Hacı Paşa. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3575.
9. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin (Hazırlayan: Önler Z). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1990.